

بناهای دفاعی ایران^(۱)

ناصر پازوکی

- خلاصه مقاله

ساکنان سرزمین ایران در طول تاریخ چند هزار ساله حیات خود، برای تامین امنیت و استقلال سیاسی و تمامیت ارضی کشور تدابیر مختلفی اندیشیده اند. از جمله این تدابیر، ایجاد بناهای دفاعی می باشد که در نقاط مختلف و در جای جای این سرزمین به چشم می خورد و به ۴ دسته عمده تقسیم می شود:

۱- دیوارها، دروازه ها و خندقها

۲- غارها و قلعه های صخره ای غار مانند

۳- قلعه های کوهستانی

۴- استحکامات دفاعی شهرها و روستاها (قلعه های دشتی یا جلگه ای)

در این مقاله سعی شده است در حد بسیار مختصر به بررسی اجمالی این گونه بناها پرداخته شود.

موقعیت خاص سرزمین ایران و قرار گرفتن آن بر سر راه قاره های آسیا، اروپا و آفریقا، به همراه شکل پستی و بلندی و ارتفاعات گوناگون در نواحی مختلف آن موجب شده است تا از اهمیت ویژه ای برخوردار باشد. به لحاظ این موقعیت از طرفی همه فاتحان و لشگرکشان برای مقاصد توسعه طلبانه خویش مجبور بودند به این سرزمین توجه خاصی مبذول نمایند و تصرف آنرا در سر لوجه اقدامات خود قرار دهند، و از طرف دیگر ساکنان و مدافعان آن برای فراهم کردن امنیت و حفظ استقلال و زمینه دفاع

مناسب تدابیر لازم را ببیندیشند.

در مسیر گذرگاههایی که از لابلاهی کوهها، دره ها، کتل ها،^(۱) رودها و تنگه ها عبور می کرد، گذشتگان برای مقابله با تهاجمات، بناهای استحکاماتی را بوجود آوردند تا بتوانند امنیت این سرزمین را تأمین کنند؛ علاوه بر این گونه بناها، بناهای دیگری در اطراف شهرها و میان کوهها و دشتهای داخلی بوجود آورده بودند که شاخه دیگری از بناهای دفاعی را تشکیل می داده است. در ادامه بحث، نگاهی گذرا و اجمالی به این گونه بناها که در دوران مختلف تاریخ وضعیت خاصی داشته اند؛ خواهیم داشت.

اولین مسکن و پناهگاهی که انسان برای خود انتخاب کرد غارها و شکاف کوهها و درختان بود. غارها نیازهای اولیه او را مرتفع کرده و تا حدی امنیت لازم را برای زندگی او تأمین می نموده است. این مرحله از زندگی انسان اولیه را می توان "دوران استتار" نامید.

به دنبال افزایش جمعیت و دانش بشری و نیز، نیاز روز افزون انسان به مواد غذایی، انسان غارنشین از کوهها فرود آمده و در دشتهای کشاورزی پرداخت و بدین ترتیب زندگی یکجانشینی آغاز گردید.

معماری که تا آن زمان در خدمت اعتقادات و منحصر به معابد بوده بناهایی نظیر منیرها و دُلْمَن ها^(۲) مظهر آن بودند به خدمت گرفته شده و مسکن اولیه بوجود آمدند. انسان از ابتدای استقرار در دشت متوجه شد که باید برای امنیت محل زندگی خود اقداماتی را به انجام برساند. اولین آثار بدست آمده از معماری انسانهای ساکن دشت، نشان میدهد که وی برای امنیت محل استقرار خویش حصار^(۳) برگرد دهکده ها و خانه ها بنا کرده است. نمونه ای از این گونه حصار در سیلک کاشان بر اثر حفاری های انجام شده توسط گیرشمن^(۴) بدست آمده است. نمونه های دیگر این گونه بناها در گودین تپه، تپه حصار، تپه حسنلو و ... بر اثر حفاریهای انجام شده دیده شده است.

این برهه از زندگی انسان را می توان "دوران مقابله یا مدافعه" در مقابل اقوام و قبایل مهاجم خواند. در این مرحله از تاریخ و تا حدود هزاره دوم ق. م بناهای استحکاماتی

۱-گردنه ها

۲- نوعی خاص از معماری مذهبی

۳-قلعه - چهار دیواری

۴- اسم خاص - باستان شناسی معروف فرانسوی

شامل باروها و حصارهائی بود که بر گرداگرد دهکده ها ایجاد می شدند؛ دیوارهائی که تنها با پشت بندهائی به استحکام آنها می افزودند.

در دوران ماننائی ها^(۱)، اورارتوها و ایلامیها، ایجاد و احداث این گونه حصارها تکامل یافت و به رشد چشمگیری رسید. پس از چندی بناهای خاصی برای دفاع و حراست از سرزمینها و شهرها پدیدار شدند که به دژ و برج و بارو شهرت یافتند. در این دوران قلعه ها و دژهائی شکل می گیرند که بر بالای تپه ها و شیب ملایم دامنه کوهستانها بنا می شدند. قلعه ها و دژهائی که دسترسی به آنها، چندان مشکل نبود استحکام این دژها را وجود نگهبانانی که بر بالای دیوارها و دروازه ها و برجها مستقر بودند، تکمیل می کرده است.

آثار باقیمانده این گونه دژها را در نواحی کردستان و آذربایجان که تحت نفوذ حکومت ماننائی ها و اورارتوها بودند را می توان دید.

دژ سازی و استقرار برج و بارو در دورانهای تاریخی ماد، هخامنشی، پارت و ساسانی با نفوذ عناصر و عوامل قومی و منطقه‌ای و تحت عناوین مکتب و سبک معماری خاص تثبیت گردید. در این دوران مرتفع ترین کوهها که وضعیت مناسب برای بنای قلعه های کوهستانی داشتند، مورد شناسائی قرار گرفتند و بر بالای آنها دژهای محکم که به هیچ وجه با قهر و غضب قابل تسخیر نبودند، پدیدار شدند. شاید بتوان این مرحله از زندگی انسان را "دوره تهاجم" نامید.

- استحکامات دفاعی سرزمین ایران در دوره اسلامی

استحکامات دفاعی بکار گرفته شده در سرزمین ایران در دوره اسلامی که ادامه روند دوره های قبل می باشد را می توان در چهار دسته، بشرح ذیل مورد بررسی قرار داد:

الف: دیوارها، دروازه ها و خندقها

ب: غارها و قلعه های صخره ای غار مانند

ج: قلعه های کوهستانی

د: استحکامات دفاعی شهرها و روستاها (قلعه های دشتی یا جلگه ای)

الف) دیوارها، دروازه‌ها و خندقها

یکی از تدابیر کار ساز در مقابله با یورش دشمنان، ایجاد بناهای استحکاماتی در نقاط مختلف این سرزمین بود که وجود پر صلابت و استوار برخی از آنها، بخشی از تاریخ پر افتخار میهن ما را در خود زنده نگه داشته است.

« در اخبار سلسله نیمه تاریخی - نیمه افسانه ای کیانیان آمده است که: در روزگار گشتاسب، پسرش اسفندیار سدی در برابر ترکان به فاصله ۲۰ فرسخ از پشت سمرقند بنا کرد.»^(۱)

« اعراب هم که شاهان ایران برای جلوگیری از حملات آنها سدهائی در سرحدات جنوب غربی قلمرو خود بر پا داشته بودند، بعد از تصرف ماوراء النهر در صحرای قلاس که حائل بین اسفیجات و شاش (چاچ) می باشد، به منظور دفاع در مقابل حملات صحرائشینان، دیواری بنا کرده بودند؛ دیواری که از سیر دریا تا ساعالیق امتداد داشته است.»^(۲)

- دیوارها

مهمترین دیوارهایی که در سرزمین ایران برای جلوگیری از تهاجمات اقوام بیگانه یا حداقل برای کند کردن حملات آنها احداث شده بود شامل موارد زیر می باشد:

۱- دیوار گرگان: این دیوار به موازات رود گرگان و در شمال آن از کنار دریای خزر تا کوههای شمال شرقی گنبد قابوس به طول ۱۵۵ کیلومتر کشیده شده است. « فردوسی بنای دیوار گرگان را به انوشیروان نسبت داده و محل آنرا بین ایران و توران دانسته است.»^(۳) ۲- دیوار دربند: که در حد فاصل دریای خزر و ارتفاعات شرقی کوه قفقاز بنا شده و تنگه بین دریا و کوه، که تنها گذرگاه بین سرزمینهای طرفین قفقاز می

۱- تاریخ پیامبران و پادشاهان ص ۳۷

۲- رابینو - هل، سفرنامه مازندران و استرآباد، ترجمه وحید مازندرانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب -

۱۳۳۶ ص ۳۴

۳- شاهنامه فردوسی، انتشارات دنیای کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۶۸ ص ۵۳۱

باشد را سد کرده است. این دیوار به مناسبت دروازه‌ای که برای عبور و مرور در آن تعبیه گردیده، علاوه بر سد در بند، دروازه در بند نیز نامیده شده است. در بین اقوام مختلف، دیوار در بند به: در بند خزر، در بند باکو، در بند یا دروازه آلبانی، دروازه کاسپی و... نیز نامیده شده است.

۳- دیوار همیشه: جایگاه این دیوار را منوچهر ستوده (۱۳۶۶) در حوالی کردکوی در نزدیکی گرگان دانسته و می نویسد: «... دیوار همیشه که نظیر قزل آلان ولی کوتاوتر بود، یعنی درازای زیاد نداشت، در فاصله میان دریای خزر و کوههای جهان نمکشیده شده و خرابه شهر آثار و استحکامات اصلی آن است. آثار این دیوار نزدیک کردمحل (کردکوی) امروزی بر جای است.»^(۱)

ز آمل گذر سوی همیشه کرد نشست اندر آن نامور بیشه کرد.

« فردوسی »

- خندقها

علاوه بر دیواره های دفاعی، در بند و دروازه های متعدد که در نقاط مختلف ایران برای دفاع بهتر ایجاد شده بود و به چند نمونه آن اشاره کردیم، خندق نیز در کنار همان دیوار ها و یا به صورت مستقل در نقاط گوناگون به عنوان مانعی برای جلوگیری از تهاجمات بیگانگان ایجاد می شده است. خندقها که با توجه به ضروریات هر منطقه در ابعاد مختلف ایجاد می شدند در کنار خود برجهای دیدبانی و دفاعی نیز داشتند که مدافعان را قادر می ساختند دشمن را سرکوب نمایند.

مهمترین خندقهایی که در کتب مختلف از آنها یاد شده است عبارتند از ۱- خندق جركلبد که میان دریای خزر و کوه بردنا است. ۲- خندق فیروز کند، خندقی است که فیروز شاه، شوهر آمله، بانی شهر آمل از گرگان تا دشت مغان در کنار دریا ساخته بود. ۳-

۱- کیانی، محمد یوسف، معماری ایران دوره اسلامی، مقاله آقای ستوده، چاپخانه وزارت ارشاد

شاه مرز ، خندقی در مشرق استر آباد ، بین استر آباد و شهر قره سو .

- دروازه ها

در نقاط مختلف ایران دروازه هائی وجود داشت که در کتب تاریخی و جغرافیائی از آنها به کرات یاد شده است . امروز از این دروازه ها آثار چندانی دیده نمی شود و محل دقیق اغلب آنها شناسائی نشده است . این دروازه ها در نقاطی قرار داشتند که راه ورود از سرزمین و ناحیه ای به ناحیه دیگر بود و جز از طریق آنها از تباط نواحی با یکدیگر غیر ممکن بود .

در کتاب راه و رباط به نقل از تاریخ هرودوت آمده است : « ... بعد از خروج از فرنگیه باید از رود هالیس گذشت و در اینجا دروازه هائی وجود دارد که قبل از عبور از رود باید از درون آنها گذشت . پادگانی نیرومند این پست را نگهبانی می کند . بعد از گذشتن از این دروازه ها و دخول در کاپادوکیه ، بیست و هشت ایستگاه و یکصد و چهار سپر سنگ شخص را به مرزهای کلیکیه می رساند که از آنجا جاده از دو دروازه دیگر که هر یک از آنها دارای پستهای نگهبانی است می گذرد »^(۱)

ب (غارها و قلعه های صخره ای غار مانند

بشر از دیر زمان به علل مختلف زندگی در غارها را آغاز کرده است . غار از نظر سکنی جائی آرام ، امن و سودمند بود . بعضی از غارها در همان حال طبیعی ، به صورت پناهگاه و مکان مناسب مورد استفاده انسان قرار می گرفت و برخی از آنها را نیز آدمی به کمک ابزار برای سکونت خویش تکمیل و آماده می کرد .

در قرآن کریم ضمن بیان شرح حال اصحاب حجر و ثمود به چنین خانه های سنگی اشاره شده است .^(۲) واژه " شکفت و اشکفت " در زبان فارسی به معنی غار و دخمه ای است که در میان کوه قرار دارد . در زمانهای گذشته این گونه محلها به صورت پناهگاه مورد استفاده کسانی قرار می گرفت که " شکفته " خوانده می شدند . نمونه مشخص اینگونه مساکن و پناهگاه ها ، روستای صخره ای میمند از توابع شهر بابک کرمان ،

۱- افسر - کرامت ... ، پیر نیا - محمد کریم ، راه و رباط ، انتشارات آرمین و سازمان میراث فرهنگی ،

چاپ دوم ۱۳۷۰ ص ۴۷

۲- قرآن کریم ، سوره حجر آیات ۶۲ و ۸۴ و سوره شعراء آیه ۱۵۰

روستای "کندوان" آذربایجان، قلعه "اشکف فرهاد" در شاهین دژ آذربایجان و قلعه "بهستان" در زنجان و غار "اسپهد خورشید" در مازندران می باشد.

ج) قلعه های کوهستانی

از دیگر بناهای استحکاماتی که انسانهای ساکن این سرزمین برای تامین امنیت و حراست از جان و مال و ایمان و ناموس خود بنا نموده قلعه های کوهستانی می باشد. در ساختن این گونه بناها که قلعه های کوهستانی نامیده می شود، اصل آن بود که مکان موافق باشد و بنا مناسب. مکان موافق را در شکل طبیعی و پستی و بلندیهائی صخره ای که دسترسی به آن غیر ممکن و یا بسیار دشوار بود می یافتند و بنای مناسب آن بود که با حمله های سخت و محاصره های طولانی از پای در نیاید. قلعه های کوهستانی دارای انواع مختلفی بودند که مهمترین آنها عبارتند از:

۱- قلعه های کوهستانی نظامی مانند قلاع اسماعیلیه در الموت و سلسله جبال البرز.
۲- قلعه های راهداری و ارتباطی مانند قلعه استوناوند در نزدیکی گرمسار و قلعه فیروز کوه و قلعه فلک الافلاک در خرم آباد.

۳- قلعه های نظامی سرحدی و سوق الجیشی نظیر تمامی قلعه هائی که در گذرگاههای مهم و نقاط مرزی حساس ساخته می شده اند و اکنون به علت تغییر مرزها برخی از آنها در کشور های همسایه واقع شده اند.

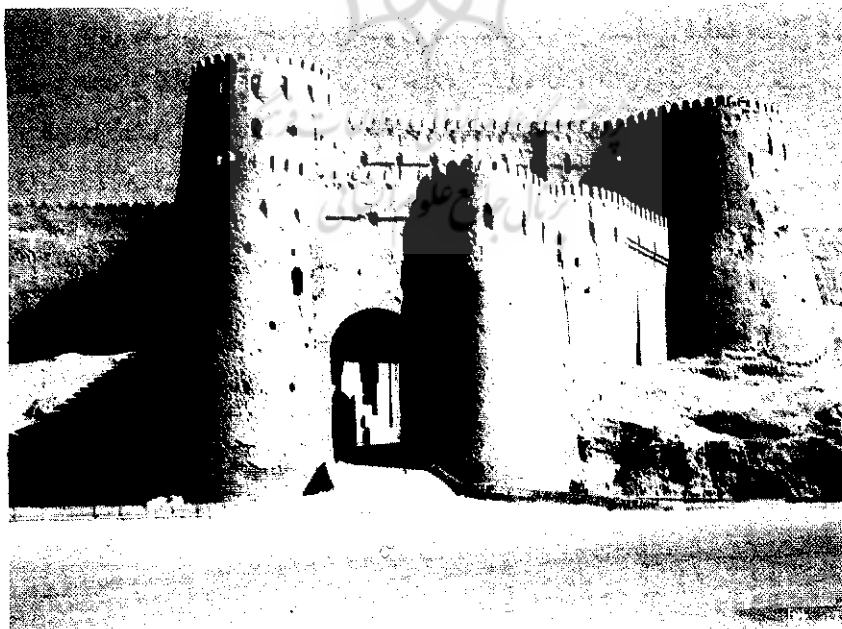
۴- قلعه های کوهستانی به عنوان نیایشگاه مانند قلعه "دختر کرمان" - قلعه معروف به کوه آتشگاه نزدیک اصفهان.

هر دسته از قلعه های فوق دارای کاربردهای مختلف و ویژگیهای خاصی بودند که پرداختن به آنها در این مقال مختصر ممکن نیست.

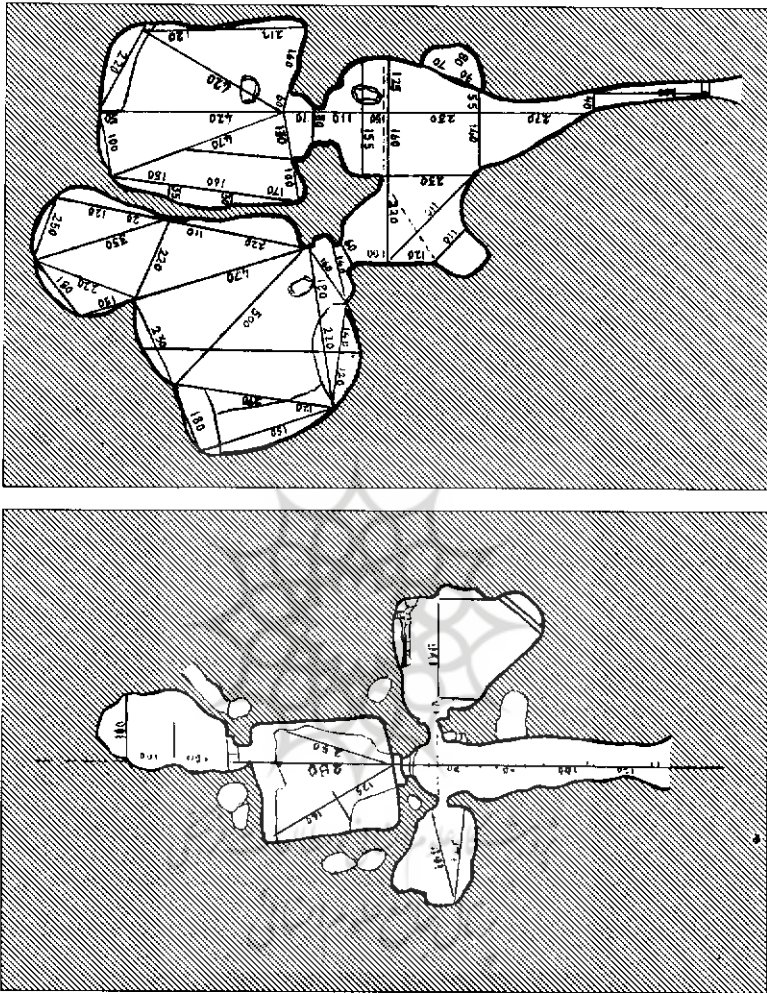
تصاویر شماره ۱ و ۲ دو نمونه از قلعه های کوهستانی که در طول تاریخ اهمیت فراوان داشته و پیوسته مورد استفاده بوده اند را نشان می دهد.

تصویر شماره ۱- دارالحکومه یا ارگ بم که بر فراز تپه ای طبیعی و سنگی بنا شده، برج مرکزی در بالای ارگ همه جا را زیر نظر دارد (عکس از نگارنده).

تصویر شماره ۲- دروازه ورودی ارگ بم و برجها، کنگره های دفاعی و روزنه های دیدبانی آن (عکس از نگارنده).

تصویر خانه میمند

دو نمونه از اطاقهای زیر زمینی و صخره‌ای روستای میمند با راهروها و گلوگاههای متعدد که از نظر امنیتی و دفاعی بسیار مهم و حائز اهمیت می باشد . ساکنان چنین مکانی می توانستند ، با تدارک مایحتاج روز مره ، هفته ها در آن مقاومت ، و از خود دفاع نمایند .^(۱)

د) قلعه های دشتی یا جلگه ای

قلعه های جلگه ای نمونه دیگری از معماری استحکاماتی این سرزمین است که ساکنانش به کمک آنها امنیت لازم شهرها و روستاها را تامین می نمودند. آنان آب، باد، خاک و هوای این طبیعت سرسخت را به خدمت می گرفتند و با ساده ترین و ابتدائی ترین امکانات و وسائل، خانه و کاشانه خود را در قالب قلعه های دشتی بنا نهادند و راه را برای پدید آمدن شهرهای امروزی هموار ساختند. این گونه قلعه ها را می توان شکل اولیه یا هسته قدیمی شهر دانست.

اجزاء و عناصر، شکل‌های مختلف ساختمانی و درون و برون این قلعه ها به گونه ای انتخاب و ساخته می شد که نیازهای قلعه نشینان را بر آورده و نگرانی هایشان را مرتفع سازد.

از نمونه های زنده و گویای این گونه قلعه ها ارگ بم می باشد که خوشبختانه تا حدی از گزند حوادث رسته و تا امروز نسبتاً سالم مانده است.

ساختن استحکامات دفاعی، و بخصوص هنر قلعه سازی در ایران از آغاز و در دوره اسلامی و تا چند دهه گذشته پیوسته ادامه داشته و به سمت تکامل پیش رفته است و تمام پیش بینی های لازم برای متوقف کردن یا حداقل کندتر نمودن سرعت مهاجمین در خارج قلعه و حصار و داخل آن مورد توجه قرار گرفته بود.

قطعا این تکامل و دقت در هیچ زمانی متوقف نشده بود. بنابراین به هر گوشه این سر زمین نگاه کنید قلعه، مسلحه، برج و باروارک، قهندژ (کهن دژ)، در بند، دروازه و نظائر آنها را می بینید که هر یک حکایت از ناامنی محیط زندگی در آن زمان می کند.

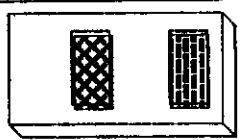
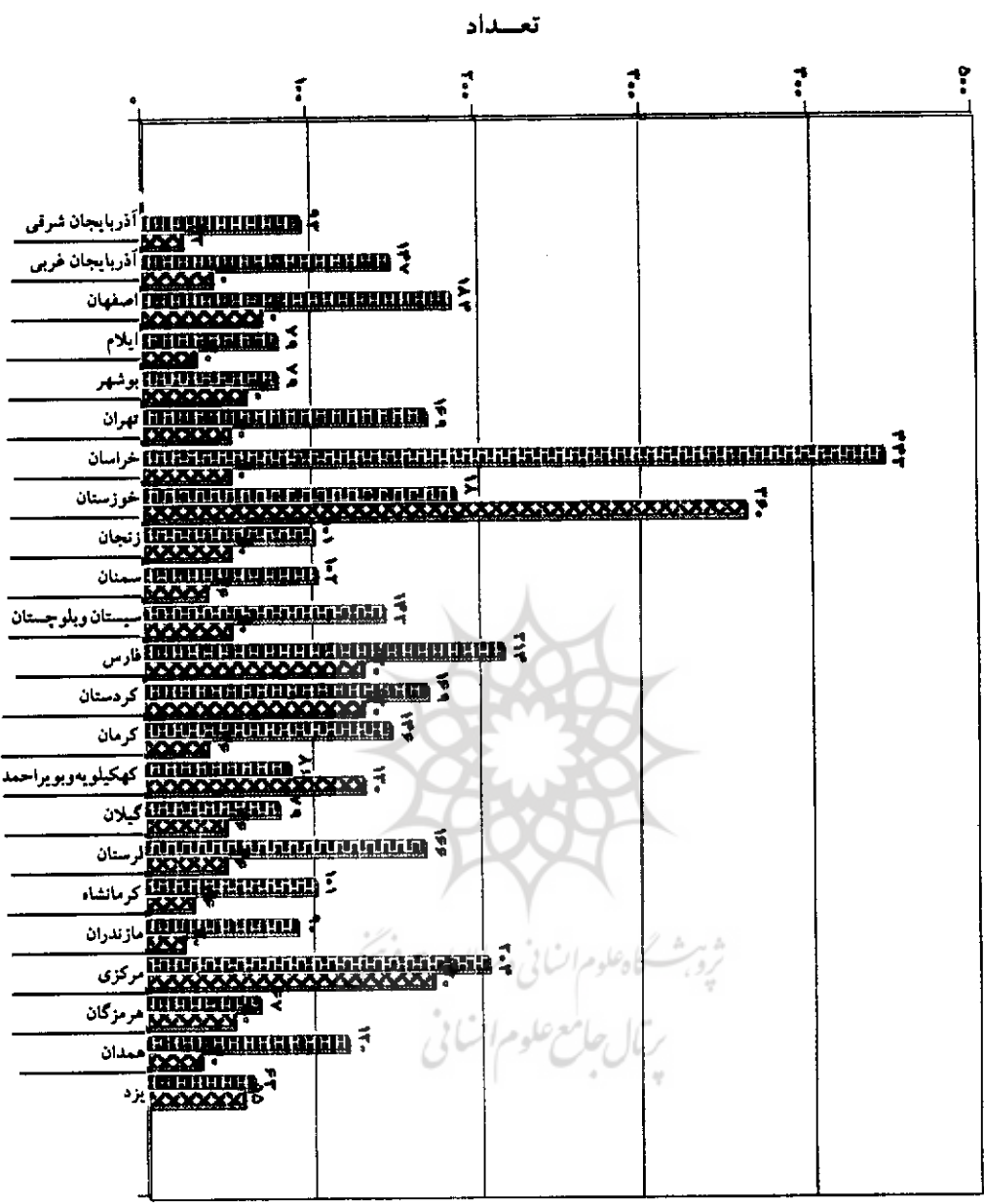
روند قلعه گیری و قلعه سازی تا اواخر سلسله قاجار (۱۳۰۰ هـ ش) ادامه داشته است. از آن زمان به بعد، به دنبال پیدایش و اختراع سلاحهای مخرب جنگی، از اعتبار و ارزش این بناها روز بروز کاسته شد، تا حدی که امروز به آنها توجهی نمی شود و ظاهراً دوران قلعه سازی و قلعه ستانی به پایان رسیده است. اما با مرور بر تاریخچه بناهای دفاعی و شبیه های تدافعی روشن می شود که مردم این سرزمین همواره سعی می کردند با اتخاذ بهترین روشها، ایجاد مناسبترین بناهای دفاعی در نقاط مهم و استراتژیک با عزم و اراده ای آهنین در مقابل سیل مهاجمان ایستادگی نموده و این سرزمین مقدس را از گزند دشمنان حفظ نمایند.

بر ماست که باللهام از آن همه صلابت و استواری، عزت و سرافرازی، ایثار و شهادت، در دنیای پر تلاطم امروز با فکری بکر بهترین شیوه دفاعی را در مقابل تهاجمات شیمیائی و اتمی و سلاحهای مخرب ملحدان و مشرکان اتخاذ کرده، پرچمدار عزت و سرافرازی و اسلام ناب محمدی (ص) باشیم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمودار: تعداد بقایای قلمه های موجود دشتی و کوهستانی در هر یک از استانهای فعلی کشور

رنگ سبز: نمایانگر کلیه قلمه ها می باشد.
 رنگ قرمز: نمایانگر قلمه های دشتی و بقیه قلمه های کوهستانی می باشد.

- منابع

- ۱- اصفهانی - حمزه، تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷، ص ۳۷
- ۲- افسر - کرامت ا...، پیرنیا - محمد کریم، راه و رباط، سازمان میراث فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۰، ص ۳۷ و ۴۷
- ۳- رئیس نیا - رحیم، آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، انتشارات نیما، تبریز ۱۳۶۸، جلد ۱، ص ۵۹۴-۵۹۲
- ۴- رابینو - هل، سفر نامه مازندران و استر آباد، ترجمه وحید مازندرانی، بنگاه و نشر کتاب، ۱۳۳۶، ص ۳۴
- ۵- شاهنامه فردوسی، انتشارات دنیای کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۶۸، ص ۵۳۱
- ۶- کیانی - محمد یوسف، معماری ایران دوره اسلامی، چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی ۱۳۶۶، مقاله آقای دکتر منوچهر ستوده، ص ۹۲
- ۷- گزیده مقالات تحقیقی، ص ۶۸ و ۱۰۰
- ۸- قرآن کریم، سوره حجر آیات ۸۲ و ۸۴ و سوره الشعراء آیه ۱۵۰
- ۹- لغت نامه دهخدا، ذیل کلمه همیشه

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی